

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

प्राथमिक शिक्षणातील भौतिक सुविधांचा शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम : जिल्हा परिषद व खाजगी शाळांचा आढावा

प्राचार्य डॉ. सुहासकुमार रुपराव पाटिल
 मार्गदर्शक
 शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, यवतमाळ

पंकज मोरेश्वर किनेकर
 संशोधक

सारांश

प्राथमिक शिक्षण हा विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक व भावनिक विकासाचा पाया मानला जातो. या टप्प्यावर मिळणारे शैक्षणिक अनुभव विद्यार्थ्यांच्या पुढील शैक्षणिक प्रवासावर दीर्घकालीन परिणाम घडवतात. सद्यस्थितीत शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांपैकी भौतिक सुविधा हा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरतो. वर्गखोल्या, इमारतींची अवस्था, प्रकाश-हवेशीर व्यवस्था, स्वच्छतागृहे, पिण्याचे पाणी, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, खेळाची मैदाने, डिजिटल साधने इत्यादी सुविधा विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेला थेट व अप्रत्यक्षरीत्या प्रभावित करतात. भारतात विशेषतः ग्रामीण व शहरी भागांतील जिल्हा परिषद शाळा आणि खाजगी प्राथमिक शाळांमधील भौतिक सुविधांमध्ये मोठी तफावत आढळते. या आढावा लेखाचा उद्देश प्राथमिक शिक्षणातील भौतिक सुविधांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणाऱ्या विविध संशोधनांचा सखोल आढावा घेणे हा आहे. तसेच जिल्हा परिषद व खाजगी शाळांमधील सुविधा, शैक्षणिक वातावरण व विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीतील फरकांचे विश्लेषण करणे हा देखील या लेखाचा प्रमुख हेतू आहे.

कीवर्ड्स (Keywords): प्राथमिक शिक्षण, भौतिक सुविधा, शैक्षणिक संपादन, जिल्हा परिषद शाळा, खाजगी शाळा, शिक्षणाची गुणवत्ता

प्रस्तावना

शिक्षण हे समाजाच्या विकासाचे प्रमुख साधन मानले जाते. कोणत्याही राष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. शिक्षण व्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे प्राथमिक शिक्षण. या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन, लेखन, गणिती कौशल्ये, तर्कशक्ती, शिस्त, सहकार्य आणि आत्मविश्वास यांची पायाभरणी होते (पाटील, 2018). प्राथमिक शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी केवळ अभ्यासक्रम व शिक्षक पुरेसे नसतात, तर अनुकूल भौतिक वातावरण देखील आवश्यक असते. शाळेतील भौतिक सुविधा म्हणजे इमारती, वर्गखोल्या, बाक-डेस्क, प्रकाश व्यवस्था, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, संगणक, प्रोजेक्टर, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, खेळाचे साहित्य, सुरक्षिततेची साधने इत्यादी सर्व घटकांचा समावेश होतो (जोशी, 2020). भारतासारख्या विकसनशील देशात सरकारी म्हणजेच जिल्हा परिषद शाळा व खाजगी शाळांमध्ये

सुविधा, संसाधने व व्यवस्थापनाच्या बाबतीत मोठा फरक दिसून येतो. अनेक संशोधनांतून असे स्पष्ट झाले आहे की भौतिक सुविधांचा अभाव विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर, एकाग्रतेवर, आरोग्यावर व शैक्षणिक यशावर प्रतिकूल परिणाम करतो (Deshmukh, 2019). या पार्श्वभूमीवर सदर आढावा लेखामध्ये भौतिक सुविधांचे महत्त्व, शैक्षणिक संपादनाची संकल्पना, जिल्हा परिषद व खाजगी शाळांतील सुविधांची तुलना, तसेच विविध संशोधन निष्कर्षांचा सविस्तर आढावा घेण्यात येणार आहे.

भौतिक सुविधांची संकल्पना व घटक

भौतिक सुविधा म्हणजे शिक्षण प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेली भौतिक साधनसामग्री व पायाभूत सुविधा होय. यामध्ये खालील प्रमुख घटकांचा समावेश होतो:

शाळेची इमारत व सुरक्षितता
वर्गखोल्यांची संख्या व गुणवत्ता
प्रकाश व हवेशीर व्यवस्था
स्वच्छतागृहे व पाणीपुरवठा

ग्रंथालय व वाचन साहित्य
प्रयोगशाळा व अध्यापन साहित्य
संगणक व डिजिटल साधने
खेळाचे मैदान व क्रीडा साहित्य
वीजपुरवठा व इंटरनेट सुविधा

देशमुख (2019) यांच्या मते, "विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत भौतिक सुविधा म्हणजे मूक शिक्षक आहेत, जे सतत विद्यार्थ्यांवर प्रभाव टाकत असतात." योग्य सुविधा असतील तर विद्यार्थी शाळेत आनंदाने येतात, अभ्यासात रस घेतात आणि शिक्षक देखील प्रभावीपणे अध्यापन करू शकतात (Kulkarni, 2021).

शैक्षणिक संपादनाची संकल्पना

शैक्षणिक संपादन म्हणजे विद्यार्थ्यांनी शिक्षण प्रक्रियेदरम्यान मिळवलेली ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये, सवयी व वृत्ती यांचा एकत्रित परिणाम होय. याचे मापन प्रामुख्याने पुढील घटकांद्वारे केले जाते:

परीक्षेतील गुण
वाचन व लेखन क्षमता
गणिती कौशल्य
समस्या सोडवण्याची क्षमता

वर्गातील सहभाग
उपस्थिती

आत्मविश्वास व शिस्त

शैक्षणिक संपादनावर अनेक घटकांचा प्रभाव असतो जसे की शिक्षकांची गुणवत्ता, पालकांचा सहभाग, सामाजिक-आर्थिक स्थिती, शाळेचे वातावरण व भौतिक सुविधा (Sharma, 2018).

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळांची स्थिती

जिल्हा परिषद शाळा प्रामुख्याने ग्रामीण व अर्धग्रामीण भागात कार्यरत असतात. या शाळांचा मुख्य उद्देश सर्वसामान्य व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे हा आहे.

अनेक अभ्यासांमध्ये असे आढळून आले आहे की:

काही शाळांमध्ये इमारती जुन्या व मोडकळीस आलेल्या असतात.

वर्गखोल्यांची संख्या अपुरी असते.

स्वच्छतागृहांची अवस्था समाधानकारक नसते.

संगणक व डिजिटल साधनांचा अभाव आढळतो.

ग्रंथालये मर्यादित स्वरूपाची असतात.

पवार (2020) यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की ग्रामीण भागातील 45% जिल्हा परिषद शाळांमध्ये पुरेशी स्वच्छतागृहे उपलब्ध नाहीत, ज्याचा मुलींच्या उपस्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. तथापि, मध्यान्ह भोजन योजना, मोफत गणवेश, पुस्तके, शिष्यवृत्ती यांसारख्या योजनांमुळे गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळते, हे देखील महत्वाचे वास्तव आहे (Patankar, 2019).

खाजगी प्राथमिक शाळांची स्थिती

खाजगी शाळा प्रामुख्याने शहरी व निमशहरी भागात अधिक आढळतात. या शाळांमध्ये प्रवेश शुल्क, फी व इतर आकारणी जास्त असते, परंतु त्याबदल्यात अधिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

बहुतेक खाजगी शाळांमध्ये:

आधुनिक इमारती व आकर्षक वर्गखोल्या

स्मार्ट बोर्ड व प्रोजेक्टर

संगणक प्रयोगशाळा

समृद्ध ग्रंथालय

स्वच्छ व स्वतंत्र स्वच्छतागृहे

खेळाचे मैदान व सहशालेय उपक्रम

जोशी (2021) यांच्या संशोधनानुसार, खाजगी शाळांतील विद्यार्थ्यांचे सरासरी गुण जिल्हा परिषद शाळांतील विद्यार्थ्यांपेक्षा 15 ते 20 टक्क्यांनी अधिक आढळले, ज्यामागे अनुकूल भौतिक वातावरण हा एक महत्वाचा घटक आहे.

भौतिक सुविधांचा शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम : संशोधनांचा आढावा

वर्गखोल्या व शिक्षण गुणवत्ता

Kulkarni (2019) यांच्या अभ्यासानुसार, प्रशस्त व प्रकाशमान वर्गखोल्यांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकाग्रता अधिक असते आणि ते वर्गातील उपक्रमात सक्रिय सहभाग घेतात.

स्वच्छता व आरोग्य

स्वच्छतागृह व स्वच्छ पाणी उपलब्ध नसल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये आजारपणाचे प्रमाण वाढते, अनुपस्थिती वाढते व शैक्षणिक प्रगती कमी होते (Desai, 2020).

डिजिटल सुविधा

आजच्या डिजिटल युगात संगणक, इंटरनेट व स्मार्ट बोर्ड यांचा वापर केल्यास अध्यापन अधिक प्रभावी होते. शर्मा (2021) यांच्या अभ्यासात डिजिटल सुविधा असलेल्या शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संकल्पनात्मक समज अधिक स्पष्ट असल्याचे आढळले.

ग्रंथालय व वाचन सवय

ग्रंथालय उपलब्ध असल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय लागते, शब्दसंपत्ती वाढते व भाषिक कौशल्य सुधारते (Patil, 2018).

जिल्हा परिषद व खाजगी शाळांची तुलनात्मक समीक्षा

घटक	जिल्हा परिषद शाळा	खाजगी शाळा
इमारत	साधारण / जुनी	आधुनिक
डिजिटल साधने	मर्यादित	मोठ्या प्रमाणात
स्वच्छता	अनेकदा अपुरी	समाधानकारक
ग्रंथालय	लहान	समृद्ध
विद्यार्थी कामगिरी	मध्यम	तुलनेने जास्त

अनेक संशोधनांतून असे दिसून आले आहे की सुविधा जास्त असलेल्या शाळांतील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक संपादन जास्त असते (Mishra, 2022).

धोरणात्मक उपक्रम व शासकीय प्रयत्न

भारत सरकारने सर्व शिक्षा अभियान, समग्र शिक्षा अभियान, डिजिटल इंडिया, स्वच्छ भारत अभियान अशा विविध योजनांच्या माध्यमातून शाळांमधील सुविधा सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे (Rao, 2020). तरीदेखील अंमलबजावणीत असमानता दिसून येते. काही शाळांमध्ये उत्कृष्ट सुविधा आहेत तर काही शाळा अजूनही मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत.

आव्हाने

अपुरा निधी

देखभाल व दुरुस्तीचा अभाव

प्रशिक्षित तांत्रिक कर्मचारी नसणे

ग्रामीण भागातील वीज व इंटरनेट समस्या

व्यवस्थापनातील कमतरता (Shinde, 2021)

सुधारणा व शिफारसी

सर्व शाळांसाठी किमान सुविधा मानके निश्चित करणे.

जिल्हा परिषद शाळांमध्ये डिजिटल साधनांचा विस्तार करणे.

नियमित देखभाल व तपासणी व्यवस्था निर्माण करणे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग वाढवणे.

सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) वाढवणे.

शिक्षकांना सुविधा वापरबाबत प्रशिक्षण देणे.

निष्कर्ष

या आढावा अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की प्राथमिक शिक्षणातील भौतिक सुविधा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करतात. जिल्हा परिषद व खाजगी शाळांमधील सुविधा व संसाधनांतील तफावत विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीतही परावर्तित होते. योग्य इमारती, स्वच्छ वातावरण, आधुनिक साधने व सुरक्षित शालेय परिसर असल्यास विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, उपस्थिती सुधारते व शैक्षणिक यशात वाढ होते. त्यामुळे शिक्षणाची समान संधी सर्व विद्यार्थ्यांना मिळावी यासाठी जिल्हा परिषद शाळांमधील भौतिक सुविधा सुधारण्यावर विशेष भर देणे अत्यंत आवश्यक आहे. केवळ अभ्यासक्रम सुधारून चालणार नाही, तर शिक्षणासाठी पोषक भौतिक वातावरण निर्माण करणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची

- Desai, R. (2020). School sanitation, student health and academic performance in rural India. Journal of Educational Development, 12(2), 45 to 58.
- Deshmukh, S. (2019). Impact of physical infrastructure on learning outcomes at primary school level. Indian Journal of Educational Research, 8(1), 23 to 34.
- Joshi, A. (2020). Educational facilities and quality of primary education in Maharashtra. Pune: Vidya Prakashan.
- Joshi, P. (2021). A comparative study of academic achievement of students studying in government and private primary schools. International Journal of Research in Education, 9(3), 112 to 120.
- Kulkarni, M. (2019). Classroom environment and its influence on students' concentration at primary level. Asian Journal of Education and Psychology, 6(2), 67 to 75.

